MAHKAMA-I SHARGYYA YRYNBURGYYA (THE ORENBURG MUSLIM SPIRITUAL ASSEMBLY): THE REFORMATION CENTRE OF THE MUSLIM SOCIETY IN THE LATE 19TH CENTURY

Ildus Kotdusovich Zagidullin,
Tatarstan Academy of Sciences Sh.Mardzhani Institute of History,
Entrance 5, Kremlin, Kazan, 420014, Russia,
zagik63@mail.ru.

The Orenburg Muslim Spiritual Assembly was a governing body of observation and control over Islam institutions in the Volga, Ural and West Siberian regions. In the late 19th century, as the head of the religious and cultural autonomy of Muslims, it positioned itself as an organization which propagated ideas of renovation in Muslim society.

In 1897, in his message to imams and teachers of schools-madrasahs, mufti M.Sultanov called for Muslim parishes and families to be made economically independent organizations in the field of moral and religious education of the younger generation. He urged imams to speak from the minbar (менбар – a pulpit in a mosque) in plain language asking their brethren in religion to be socially active, to gain new knowledge and skills, and to teach subjects necessary for everyday life in schools-madrasahs. For the first time, this message set the goal of preaching renewal.

In 1898 Muslim society witnessed great events: Qazis Kh.Gabashi and R.Fakhretdin established their society and held a large meeting, useful books written in the native (Turkic) language were printed, new spelling rules were adopted, and the subjects to be taught at four-year primary jadid schools were defined, as well as textbooks for schools and their authors.

Key words: the Orenburg Muslim Spiritual Assembly, Mufti M.Sultanov, Kh.Gabashi, primary jadidi school, jadidism, modernisation, meeting, imams.

This work is financially supported by RHF grant 13-11-16018a (p) / 2014.

The purpose of founding the Orenburg Muslim Spiritual Assembly by the decree of Emperor Catherine II in 1789 was to have imams who would be loyal to the authorities; who would be able to distract people from the influence of Ottoman states and the states of Middle Asia. It was founded to ensure that the Tatar and Bashkir mullahs would not interfere in politics, and in the case that the Muslims revolted against authorities, they would not take part in the social uprisings, but secure peace. That is why the legal status of muftis, the heads of state institutions, was limited; their fatwas (legal opinion or learned interpretation) did not have the force of law. The resolutions of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly were made collegially, when mullahs and muftis of Kazan Governorate conferred with three qazis, who were elected from among them for a three-year term. Consequently, the meaning of the expression “Mufti is a religious leader of the Muslims” lost its significance, and sounded like a sonorous title.

In the first half of the 19th century, especially under the rule of Nicholas I, the rights of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly were extended. In spite of being a state organization, it truly became the leading religious institution of the Volga, Ural and West Siberian region which guarded the parochial interests of Muslims and alfaquis (an expert or teacher in Muslim law) from the authorities. These changes were carried out with the consent of the central power: theocratic government extended the rights of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly in an effort to centralize control over the mosques which increased in quantity, alfaquis, schools and other Muslim organizations. For instance, in 1801 a new order was established according to which the Orenburg Muslim Spiritual Assembly was to coordinate such things as building a new mosque or entering the name of a new parish with provincial authorities. In 1811, mullahs got the right to judge and adopt resolutions on the affairs concerning family relationships. In 1828, the Orenburg Muslim Spiritual Assembly and imams got the legal right to keep parish registers in order to settle civil cases of their parish and issue notarial extracts. In 1836, the division of Muslim property was conducted according to Sharia laws, etc. [1: 7].

Though called Mahkama-i Shargyya Yrynburgyya (the Orenburg Muslim Spiritual Assembly) in the official documents (in Russian: Оренбургское

магометанское духовное собрание), in reality, like many Muslim judicial institutions in other countries, it failed to fulfill the functions of delivering judgments by summoning the victim, the accused, and the witness. It could only receive petitions and complaints and, with the aim of examining the facts on the spot, send these papers to a regional akhun or some educated imam who was eminent for his fairness. In most cases, the Assembly just watched bureaucratic organizations direct their letters to provincial authorities and requested the results of investigations in return. It is also important to note the following: according to Sharia law, in the regions included in the Orenburg Muslim Spiritual Assembly parish, it was forbidden to enforce a penalty towards Muslims, the assignment of the offenders' punishment was the responsibility of state institutions, and minor offences were adjudicated in municipal judicial settings [2: 174].

Religious and cultural autonomy was founded in agrarian Russia within the secured approval of the state to meet the spiritual and cultural needs of Tatar and Bashkir Muslim parishes. As the head of the religious and cultural autonomy of Muslims, the Orenburg Muslim Spiritual Assembly was appointed a governing body of control and observation over Islam institutions in Volga, Ural and West Siberian regions. In the late 19th century, it positioned itself as an organization which propagated ideas of renovation in Muslim society.

In 1886, Mukhamadjyar Sultanov was appointed mufti by the government; he was a mirza (a nobleman), a gymnasium graduate. He was at university for a year, then left it because of poor health, and did civil work until he attained the rank of a middle-ranking civil servant.

The mufti who was educated in Russian and could hardly speak Tatar realized that qazis scarcely knew Sharia law and their knowledge of the state languages was poor. Thus, he came to the conclusion that mullahs of the new generation must be able to read and write in Russian. He applied to the Department of the Interior arguing that the education qualifications of future qazis must be the same as those of graduates of Tatar teacher training schools, or those at municipal basic-level school. Akhuns and mullahs of the city parishes as well as mullahs of the regular and Kazakh army had to keep pace with graduates of municipal basic-level schools [3: 5-7]. The government had elaborated different projects trying to make alfaquis speak Russian and endorsed this proposal, but they distorted its meaning "having expanded and deepened" it when they passed the law of 16th July, 1888 [4: 242-245]. From 1891, according to this law, those who wanted to be qazis of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly had to be at the same level as fourth-year students of the Tatar teacher training schools, Russian gymnasiums, or graduates of municipal and city basic-level two-year schools; those who wanted to be akhuns or city imams had to have the level of one-year public schools, and village imams had to take exams to prove their ability to read and speak Russian at the council-boards of parish schools [5]. If the mufti's project referred only to qazis and to a small number of city imams, the law of 16th July, 1888 made knowledge of Russian obligatory to all future imams.

More than a thousand protest petitions were written by Muslims opposing this reform. They were addressed to the Emperor and the Ministry of the Interior. Eventually, the government lowered the bar on education standards for future qazis and changed the law. They had to be able to read and write in Russian (from 1896 they were to be graduates of city colleges) [6]. Thus, Mufti M.Sultanov became the sworn enemy of cadimist mullahs. But life takes its course: from 1891 future imams began to take a compulsory exam. These included the sons and relatives of cadimists, who were brought up with the idea that reading in Russian was forbidden in the Quran. Wealthy Tatars had thought that by using the census of knowing Russian for future mullahs the government wanted to ruin Islamic religious education and the system of raising children, and they then changed their views. In 1896, they mended fences with M.Sultanov – when the mufti was passing through Kazan, he stopped off and they gave a dinner party (majlis) in his honor with representatives of the authorities present [7].

The reasons for these positive changes were: firstly, Kazan tradesmen were facing Jadidism. Secondly, the reforms began in the Orenburg Muslim Spiritual Assembly, and were started by the mufti who was in favor of Jadidism. For instance, based on the law of 9th January 1890, M.Sultanov gained the right to choose a candidate for the position of the qazi and presented him for approval to the Ministry of the Interior [8]. In this way he attracted creative people who wrote books, whose hearts bled for their nation, and who were open to everything new. He also attracted educated young people with progressive views, who knew Sharia laws very well and who kept abreast of the events in Russia. Within two to three years the Orenburg Muslim Spiritual Assembly became the centre of educated alfaquis.

In 1891, enlightener Rizaitdin Fakhretdin, who was the imam of Ilbak village in Bugulma parish in Samara municipality, left for Ufa with his family. Up until 1906 he had had chance to do a lot of work as a qazi before moving to Orenburg to publish the newspaper "Vakyt" at the invitation of the Ramiev brothers.

In 1893, akhun Gyiniyatulla Kapkaev from Insar parish, Penza municipality, was appointed qazi and performed his duties very successfully for more than ten years [8: 146-158].

In 1892-1895, Gabderrashit Ibragimov, the akhun of Tara city, served as a qazi. Later, he became a prominent public figure, and one of the founders of the party "Ittifak al-muslimin."

Khasangata Gabashi (1863-1936) took over as imam in Keche Solabash village of Kazan parish when Gabderrashit Ibragimov retired. Khasangata studied in "Gaffariya" madrasah at the Äcem Mosque in 1874-1886. During the last five years, he combined teaching with his studies. Taking advantage of the opportunities of living in the city he learned the Russian language, improving his knowledge of mathematics, geography, geometry, nature, and history in all possible ways. His contacts with the well-known scholars and prominent figures of Kazan also played an important role in the formation of his mindset and the acquisition of systemic knowledge. They were: Tatar enlighteners, scholars Shihabetdin Marjani, Qayum Nasıri, Gali Makhmudov, Shahbazgaray Akhmarov, Galimjan Barudi, and also the University researchers: Iosif Gotvald, Nikolay Katanov, and others. The experience of meeting and speaking to İsmail Gasprinskiy (Gaspıralı) expanded his worldview as well. In 1889, he began to work in a Muslim orphan asylum of the Yunysov brothers who were Kazan tradesmen. Here, one of the first in the city, he used the method of sounds (sautiya method, jadit method) in 1891-1892. At the same time, beginning in 1890, he performed the role of imam-khatib in his native village. In 1893-1894, he opened a school in his own house where he introduced this method in learning. Later these lessons were continued at a new modern school built by the salesman Akhmat Khusainov. Before leaving for Ufa, Kh.Gabashi made a good name for himself among the Muslims after he had written a few books [10: 195].

The reason for qualitative changes in Mahkama-i Shargyya was the fact that R.Fakhretdin and Kh.Gabashi were likeminded people. Khasangata Gabashi's executive talent and Rizaetdin Gabashi's personal leadership in marshalling papers and the archive of Shargyya, which had been collected over a dozen years, yielded good results. The two enlighteners did their best to facilitate the service of mullahs who played an important role in enlightening people by using the administrative resources of religious governance in many ways. In the 1890s, they elaborated numerous instructions and detailed explanations, prepared and published answers to questions that caused difficulties for mullahs in their everyday life and in their relationship with the authorities; they tried to build a legal platform to properly carry out the duties imposed on them by the State in religious and social spheres. For instance, they issued samples of birth and death certificates, certificates about marital status, etc., copy blanks of birth certificates for those who applied to imams for the information from parish registers, they ran the register of ingoing and outgoing papers, compiled texts of abjuration for the affiants and the accused at the court, issued forms for the division of property and the rules of using waqf, etc. [11: 214-221].

It was important to engage alfaquis in the process of spreading reformation in society, transforming it into a real social phenomenon, because in the communities, new ideas were disseminated with their consent and involvement. It was apparent that imams who were progressive thinkers were major players in the period of change. I.Gaspiraly often wrote about it in the newspaper "Tarjeman-Perevodchik". According to him, an educated, conscientious, high-minded imam could do a lot of good for his parish. He could be a teacher, adviser, legal scholar, and orator, and a person who could set an example of moral behavior. As a teacher he spread knowledge, as an orator he urged Muslims to lead their lives based on conscientious work and high morality, and set an example of such behavior; he led his people to progress, to new life; as a legal scholar and qazi he decreased the number of quarrels among Muslims by putting the law above all else, and he established order. In a word, mullahs and alfaquis had diversified activities. They could lead people both to goodness and to cultural and materialistic degradation [12].

Having learned the thoughts of I.Gaspiraly, spoken to R.Fakhretdin, G.Ibragimov, and the representatives of the Tatar bourgeoisie, Mufti M.Sultanov took up a position as a servant of his people and in 1897 he made clear his civil position concerning the future of Muslims and their lives. However, when well-known Tatar salesmen present at dinner parties (majlis) asked if imams should be encouraged to teach in a new way, Mufti M.Sultanov dodged this question and kept silent

[13: 137]. In certain cases and in private letters he is known to have declared his approval of jadit teaching [14: 20]. In his letter written at the beginning of February 1898, Gabdelgani Khusainov, who closely communicated with muftis and qazis, said the following about the disagreement between the Orenburg Muslim Spiritual Assembly and kadimist mullahs: “They are afraid to give direct orders. Muftis cannot do it. They can only write “try to do it” in their letters, giving instructions but not commands.” [14: 36]. Under these difficult circumstances and showing a civil act of bravery, M.Sultanov addressed imams, mudarrises, teachers, muezzins and akhuns with a message in 1897. Its text was published in Tatar and Russian and sent to all parishes. We are not mistaken in saying that the key-note of M.Sultanov’s message of 6th September, 1897 which was an appeal to every Muslim, no matter his position - the head of the family, just a peasant or a mullah – was not to be indifferent, to be more responsible for the assigned duties and to take an active part in social life. It should be noted here, firstly, that if the message was compulsory, then the sacred duty for imams would be to carry out the orders of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly, but the message of the mufti was instructive by nature. Secondly, the Orenburg Muslim Spiritual Assembly did not have any legal right to interfere in the education system, since in 1874 the supervision of school-madrasahs was the responsibility of the Ministry of Public Education.

In his message, M.Sultanov drew the attention of alfaquis to several issues. Firstly, he emphasized the need to take better care of the mosques, because, he said, the exterior of the preaching-houses demonstrated the Muslims’ attitude to Islam, and was the measure of their respect. The mufti noted that both the religious rules and the state laws obliged people to maintain warm and illuminated mosques in good order, so that they could serve as venues for prayer all year round. Further, he immersed himself in the details: let as many candles be in the mosques as necessary, let the windows and glass, heating stoves and chimneys be well-set and in good order, let the floor be washed and clean, let the namazliks (prayer rugs) be smooth and without tears, let the air be good and clean; and then at the end, he concluded that the more fresh air there was in the mosque the more pleasant it would be. M.Sultanov also introduced the imams to Russian law relating to when and in which cases it was allowed to build, repair or rebuild a mosque [15: 101].

He named the duty of fathers and guardians to educate their children with the utmost care the second important responsibility of a Muslim. He told imams they should explain that to achieve this goal they must teach the religious rules to their sons and daughters, in order to separate the wheat from the chaff, and to school good manners and habits. He added that the people of the parish must create good conditions for their children’s studies, meaning that school-madrasahs should be free of dust, moistness, and smell. The new point that the mufti made attracted public attention: children must be taught things that could be useful in their lives and focus on developing learners’ accurate and legible writing.

Thirdly, the mufti specified that it was necessary for Muslims to look after graves – the places where their departed and their ancestors lay. He emphasized that it was their sacred duty to take care of the graves, and to fence the area of the cemetery in order to protect it from animals [15: 102].

Nasihatname emphasized the role of imams in society and their responsibility to it, their mission in this world. The Mufti compared imams with scholars working in tune with the times, those who followed the Allahe Taala Messenger Prophet Muhammad's (s.a.a.w.) way, retained it, and showed the right path to their fellow men in both worlds: “The scholars of today are mahalla's imams, so tell people your Sharia judgments”. He went on to say that it was important to live and obey parents, to raise children in accordance with the Sharia, to develop relationships of mutual respect in a family, between men and women, to see a brother or sister in every Muslim, to accept men of different nations as friends, to live and understand each other; to preach to people basing hutbas on the Quran and khadis in the right place at the right time, to preach in plain language about the necessity to work, and the importance of mastery in crafts.

Khutbahs and the written works of those who had beautiful ideas were usually successful and he warned that only in the case that the imams’ words and deeds concurred would their hutbah come into a man's heart, so imams should have a good temper and practice religion devoutly [15: 102-103]. In his council book Mufti M.Soltanov invoked imams to do the following: to turn mosques and jamig salahs (prayer at the mosque) into places where people were inspired to work well for their future, to love work and study for a new profession, to bring morals and family values to the fore of their lives, and to be in all senses examples for the local jamaat. Orenburg mufti's fetva address had an amazingly

great impact on imams. For the first time, a mufti addressed his people as the leader of Muslim society. In that speech, he placed emphasis on the importance for every Muslim, and every father to do his duty, with respect to their children's education and upbringing, as only men of jamaat, especially religious figures, were able to get over the hard times and meet the challenges of life.

On 25th August 1898, Mufti M.Soltanov addressed imams with a special message. He said that imams should spread new, modern ideas among Muslims. He specified that imams were the ones who should continue the mission of the Prophet Muhammad (s.a.a.w) and Muslim alims, the fruits of their hard work would be reflected in their spiritual life, in people's morale, and at the end of days only these results would matter. He named destructive things such as ignorance, laziness, unemployment, a lack of qualifications, misery beside the point, permissiveness and, as resulting from these, stealing, drinking alcohol, and prostitution. As a witness of other negative things emerging in society, the mufti concluded, that "if we follow this path, our future is bleak" [15: 118-119]. The mufti addressed imams reminding them about their responsibility to guide people to the Straight Way. Imams should say hutba in plain Turkic, use words that are after people's hearts, giving lots of examples from the Quran and the khadis. "Send two or three of your hutbas to us, so that we could compile hutbas essential for the today of brothers and sisters in Islam" [11: 150-154; 15: 118-120].

Nasihatname of the mufti contributed to disputes on jumga hutba between kadimi and jadidi mullas, Nasihatname were written in favour of jadidi mullas, i.e. saying that hutbas were to be said in the native language, and even in the early 20th century imams printed out samples of hutbas [16: 118-120; 17: 181-184].

On 6th January 1898, with Mufti M.Soltanov's permission, on Hasangata Gabashi's initiative, and with the support of Rizaetdin Fahretdin, the meeting was held in the city of Ufa. At this meeting, the initiative to form the first society on general national issues was launched under the name "Islahi maktab va nasheri magarife muslimin" (Renewal of the Muslim Turkic language, school agenda and teaching books). The main goals of the society were the following: to prepare and realize reforms in the fields of the Turkic language and graphics, to elaborate school curricula, to print books written in plain language – books which would inspire people to gain knowledge and learn a trade. [14: 113–114, 125–127, 139-141].

H.Gabashi and R.Fahretdin made a list of participants, set an agenda, and on 15-17 June, held the meeting of the "Islahi maktab va nasheri muslimin" civic organisation in Ufa. Rizaetdin Fahretdin had high hopes for the national collaborative work of those members of the intelligentsia who were educated in the Russian language, i.e. shakirds, students who studied in Istanbul, mullas who lived in Bukhara as well as teachers and old halfas (mentors), tradesmen, and students [14: 114].

Thirty people gathered for this meeting: writers, editors, imams with new ideas, mudarris, mualims (mentors), students in turbans, and students from Kazan, Orenburg, Troitsk, Petropavlosk, Semipalatinsk, and from Tatar societies of other cities. Among them were kazis of the Mahkamai shargiya Rizaetdin Fahretdin, Hasangata Gabashi, Giniyatulla Kapkaev, ahun of Ufa Hairulla Gosmanov, mudarris from Kazan Muhammadiya medrese Galimjan Barudi, young but already famous teacher, mualim, and editor Ahmathadi Maksudi, teacher of the Russian language Shakirzan Tahirov, who worked at Iski Tatar settlement and schools of Kazan, Samara guberniya Bugulma county ahun Gilman Karimi and his son muallim Fatih Karimi, muallim from Buzuluk city Galiaskar Gafurov, the most successful tradesman of Orenburg Gabdelgani Husainov, muallim of the Orenburg Husaniya medrese Gabderrahim Daminov, Orenburg guberniya Sagit county Gomer halfa Davletjarov, the famous Bubi medrese mudarris Faizi Nigmatullin, the city of Orsk medrese mudarris Ahmatfaiz Daudov, Abusagit Ahtamev dawah member from Ufa, imam and muallim from Saratov Sadik afande, the future lawyer Iskandar Soltanov, student Dauletgildeev, etc. [18: 39-41]. Before the meeting, Mufti M.Soltanov spent 2 or 3 days at his summer house. In this way he wanted to demonstrate his non-involvement in the meeting arrangements [14: 113].

During the meeting some important issues were discussed and solutions found. H.Gabashi prepared resolution projects for the meeting. The resolutions were adopted by every participant's ballot. During the dispute and while sharing opinions the participants drew a picture of the Turkic nation's future, and found ways to achieve the goals of building a more progressive nation.

Imams and intellectuals proclaimed that their first aim would be to explain Islam din and

knowledge in plain language. They said: "The Muslims of Russia are all Turks, from the Turkic family", "our language is also Turkic". Then they added that books written to be understood by everyone "should be written in the Turkic language and Kazan dialect". These lines testify to the fact that the Muslim intelligentsia – the residents of Kazan in the late 19th century – chose their national identity to be "Turkic" not "Tatar", and the language that was easy for ordinary people to understand was "the Kazan dialect". It is absolutely clear that K.Nasiri's books should set an example for books written and printed in Kazan.

The most important thing was to provide more comprehensive information about changes in the world and inside the country, to print books that promoted the growth of prosperity and raised living standards, to enrich books with modern knowledge and education, to describe different professions using "clear, simple, native Turkic words" for both students and ordinary people to comprehend. At the meeting, they adopted writing rules and ideas for writing books in a simple native language with Turkic morphology based on the academic works of Kayum Nasiri and Husain Faezhanov [18: 33-34].

The second urgent issue was to elaborate a curriculum for 4-year jadidi ibtidai (primary) schools. After coming to a consensus, muallims and mudarris made a list of subjects for every grade based on their teaching experience. In this list, there were such secular disciplines as a short course of geography and the history of the Turks, arithmetic, and geometry basics along with namaz rules and religious subjects [18: 36-37]. They advanced the idea that Turkic pupils should receive elementary knowledge only through their native language, for that reason there was no Russian language in the school curricula.

At the meeting, muallims agreed on ten students' books and authors to write them. Among the authors of these books were those who were present at the meeting, one teacher from Ufa, and some enlighteners. Fatih Karimi was responsible for creating a book on syntax called "Ana telemez ulgan turki telnen" (The Syntax of Our Native Turkic Language). Faisi Nigmatullin, a mudarris of the Bubi medrese, was asked to write a book on ethics and other useful knowledge. Shakirzan Tahirov was selected to write a book on arithmetic. Hasangata Gabashi wrote a book named "Turk Eruglari" (Kazan, "Millat" matbagasi, 1897) on the history of Turkic ethnos. Ahmatfaiz Daudov wrote a course book about moral education and Galimzan Barudi compiled writing guidelines. Shahbazgarai Ahmarev and Fasiyhetdin Muhutdinov were chosen to write a book with guidelines for muallims, a geometry course book was prepared by Gabderahim afendi, and Ahmadhadi Maksudi compiled and printed orthography rules. He agreed to write a grammar book of the Tatar language and a Tatar dictionary, and he also wrote a popular course book on geography. It was agreed that the geography book used in schools in the city of Troitsk would be used in all schools [18: 38].

Consequently, it was decided ('farz') to elaborate a school curriculum, to compose and distribute the required books with the help of the society [16: 182-183]. Those present at the meeting came to the conclusion that every man, according to his education, capability, and ability "should serve the community and nation!" Annually, at one of the last sessions, the members of the organization should share the obtained experience and findings with the society. Before jadidi intellectuals, inspired by the "Tarzeman-Perevodchik" articles, could unite around the newspaper to share their ideas and find fellow thinkers, they had founded a new centre for intellectuals in the person of kazis (religious figures) of the Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya. Most significantly, since then a large number of contemporary small books and course books had been written in simple Turkic language for a wide audience. In 4 or 5 years, essential new course books for primary schools appeared. As a result, in the early 20th century the number of full-blooded jadidi schools for Tatars and Bashkort children increased.

When speaking about the failure of another congress H.Gabashi said that the Ufa imams took a conservative stand, and in particular it was the kazi of the Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya's akhun Giniyatulla Kapkaev. When their attempts to stop the meeting ended in failure, Ufa imams blackened its proposals, showed the city Muslims in a bad light, and started black campaigning together with their kadimi colleagues. Still, the planned projects were successfully put into practice in 1898. But H.Gabashi, who had become the spiritual leader of the organization, was no longer able to stand the evil scheming and dirty accusations of Ufa kadimi imams. He fell ill and on the advice of doctors he had to stop his work. After giving up the post of kazi on 13th February 1899, he and his family moved to a village in the middle of winter. In his memoirs in 1928, H.Gabashi wrote about his fellow-thinker R.Fahrutdin with a pinch of resentment. In his opinion, R.Fahrutdin was not a

hatib (a good speaker), and his voice was weak, so he always stayed away from their struggle, each time shutting himself away in the office, giving preference to writing books. As a result, at the second Ufa meeting of the Mahkamai Sharkija in 1899, there was no leader who could organize the meeting proceedings [19: 44-45]. R.Fahretdin was of a different opinion: "Due to the fact that state officials checked this organization too often, it gathered its members no longer and those who guided the organization could not lead it properly" [14: 114]. The truth was somewhere in the middle, because when in 1905, H.Gabashi performed the duties of kazi again, the society failed to resume its work. Apparently at that time, the primary objectives were achieved, and Gabashi was interested in other social and political issues. In his memoirs devoted to the 10th anniversary of the death of Gani bai, R.Fahretdin wrote that if the society had gained official status it would have played an important part in monitoring reforms in the areas of language, culture and education. [14: 113].

However, this work did not stop just because the society was not functioning, as many Muslims considered it was their duty to find funds for these projects and implement them. In 1898, R.Fahretdin continued his work and printed small books named "Tarbijale ana" [20], "Tarbijale ata" [21], and "Tarbijale bala" [22] that were written in a simple language. The themes of ethics and morality were continued in his books "Tarbijale hatin" [23], and "Shakertlek adabe" [24].

To avoid the attention of the kadimi people, R.Fahretdin published his work "Salim yaki Gyyffat" under the pseudonym Gabdulla uly Gafil in 1899 [25]. The main character of the story was a student who addressed kadimi student saying that our leaders should equally be well aware of Islam theology and modern philosophy. The progress of the nation was in the dissemination of knowledge, the growth of trade and the development of crafts.

After meeting businessman Gabdelgani Husainov, Fatih Karimi, who had moved from the village to the city of Orenburg, published the book called "Mohtasar geografija" [14: 140], [26]. In 1899, another book "Ber shaker ila ber student" was published, which had broad implications in Muslim society [27]. The author of the story described the dialogue between Russian and Tatar students on personal success: whether someone with a European style education could do better than someone who only studied religious sciences, parrying the arguments of kadimi students. F.Karimi kept in mind the decisions of the society of "Islah wa Maktab Nasher Magarif Muslimin", and in 1990, after the death of the Tatar school inspector Shahbazgaray Ahmarov, he wrote an extremely needed guideline for primary school pupils "Mugallim va murabirrlarga rakhnama" ("Guidelines for teachers and caregivers") [28].

Ibrahim Teregulov from Kazan wrote a short book on Tatar syntax [29] and Fhmadhadi Maksudi continued his fruitful work in the field of school course books [30; 31].

At the meeting of Tatar intellectuals in May 1899, the tradesman from Orenburg Gabdelgani Husainov shared news about the building of a jadidi school next to a mosque and new courses for school teachers. These courses worked well between 1899 and 1901, yet later they were closed by the police. Every summer, 210 teachers from Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Vyatka, Saratov, Penza, Perm, Tobol and other provinces (more than 30 in total) [14: 141 149, 218] could learn new methods of teaching, as well as improve their skills at teachers' workshops. Many of these teachers were trained abroad in the fields of education, mathematics, essay writing, spelling, syntax, history, geography, tawheed, hadith, and tafsir. From 1987 to 1901, Gabdelgani bai built more than 100 jadidi schools and more than 20 schools for girls in the Orenburg province at his own expense. He had special personnel to pay salaries to teachers and school management.

The kazis of the organization Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya both solved the issues of the education and culture of the Muslim community and performed other activities: they represented the state in observing the religious life of society and were its leaders in forming Muslim Turkic nation. They taught new learning techniques, promoted the secular sciences, and knowledge about the world. In this case, kazis of the organization Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya used their links with provinces and their reputations to call progressive Muslim thinkers to a meeting. United Turkic Muslim intellectuals from the Volga-Ural regions and Western Siberia shared new ideas and gave a new impetus to the revival of urban societies in the late 19th century. In 1905, before the formation of the "Ittifak al-muslimin" party that dealt with the problems of Muslim society in general, Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya, founded by kazis, was the first organization that tried to solve the urgent issues of society in an integrated manner. Even when H.Gabashi left Ufa and the organization stopped operating, some of his initiatives were realized

with the help of jadidi thinkers. Written in 1897-1898, Nasihatname of Mufti M.Soltanov raised the issues of Muslim society development. It was the highest point of the Mahkamai i Sharqiya Yrynburgiya Tatar Muslim revival centre as it gave impetus to future public work.

References

1. *Zagidullin I.K.* Predislovie // Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie i dukhovnoe razvitie tatarskogo naroda v XVIII – nachale XX vv. – Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2001. S.3-11. (in Russian)
2. *Garipova R.R.* Politika braka i razvoda u musul'man Volgo-Ural'skogo regiona v imperskoy Rossii kontsa XIX – nachala XX veka // Istoricheskie sud'by narodov Povolzh'ya i Priural'ya. Sb. statey. Vyp. 2. Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii "Istoricheskiy opyt etnokonfessional'nogo vzaimodeystviya v Srednem Povolzh'e i Priural'e (XVI – nachalo XX vv.)" (Kazan', 5–6 oktyabrya 2011 g.). Kazan', 2011. S.169-176. (in Russian)
3. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv. F.821. Op.8. D.1074. L.5–7. (in Russian)
4. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv. F.821. Op.8. D. 800. L.242-245. (in Russian)
5. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr.3-e. T.8. №5419. (in Russian)
6. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr.3-e. T.10. №7120. (in Russian)
7. Kazanskiy telegraf. 1896. 30 maya. (in Russian)
8. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr.3-e. T.10. №6512. (in Russian)
9. *Zagidullin I.K.* Deyatel'nost' R.Fakhreddina v Orenburgskom magometanskom dukhovnom sobranii (1891-1906 gg.) // Nauchnyy Tatarstan. 2009. №2. S.146-158. (in Russian)
10. *Gabäshi Kh.* Minem täržemäi khälem. Basmaga R. Miŋnullin äzerläde // Gasyrlar avazy-Ekho vekov. 1997. №3/4. B.194-204. (in Tatar)
11. Sbornik tsirkulyarov i inykh rukovodyashchikh rasporyazheniy Orenburgskogo magometanskogo dukhovnogo sobraniya. 1836-1903 gg. / Sost. R.Fakhrutdinov. – Ufa: gubern. tipogr., 1905. 225 s. (in Russian)
12. Taržeman-Perevodchik. 1887. № 2. 11 yanvarya. (in Russian)
13. *Gabderäshit I.* Bögrädelek köndälege./ Keresh süz, faksimile häm garäp transkriptsiyase Älfrit Bostanov, tatarchaga täržemäse Daniyar Gyyl'metdinov. Kazan, 2013. 190 b. (in Tatar)
14. Gani bay: Gani bayga 160 yash' tulu mönäsäbäte belän (1839-1902) / Töz. M.F.Rakhimkulova. Orenburg, 1998. 259 b. (in Tatar)
15. Mäžmuga. Žämgyyat' shärgyya Yrynburgyya, yaŋa möfti aliässäläm tarafyndan näsher ulynmysh ukaz häm näsikhätlär, ushynduk törle khosusda yazylmysh tädbir häm nazämnärneŋ törkichä täržemäläre žyelmyshdyr. Imamnar, yaŋa imam ulachaklar öchen kiräkle ber äsärder. Ufa: Gubernskiy tipografiya, 1905.189 b. (in Tatar)
16. *Marash I.* Religioznoe obnovlenie v tyurkskom mire (1850 –1917). Per. s turetskogo. Kazan': Izd–vo "Iman", 2005. 199 s. (in Russian)
17. *Zagidullin I.K.* Islamskie instiuty v Rossiyskoy imperii: Mecheti v evropeyskoy chasti Rossii i Sibiri. – Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2007. 416 s. (in Russian)
18. *Kärimi F.* Annan-bunnan. Orenburg: Kärimev-Khösäenev, 1907. 90 b. (in Tatar)
19. *Kärimi F.* Mokhtäsar žäg"rafiya. Kazan: Universitet tabygkhanäse, 1899. 48 b. (in Tatar)
20. *Kärimi F.* Ber shäkert ilä ber student. Kazan: B.L.Dombrovskiy matbagasy, 1899. 40 b. (in Tatar)
21. *Kärimi M.* Mögallim vä möräbbilärgä rähnamä. 1 žöz'e. Orenburg: M.-F. Kärimi matbagasy,1902. 41 b. (in Tatar)
22. *Kärimi M.* Mögallim vä möräbbilärgä rähnamä 2 žöz'e. Orenburg: M.-F. Kärimi matbagasy, 1902. 65 b. (in Tatar)
23. *Gabäshi Kh.* Täržemäi khalem. Solabash, 1928. - 33 b. // Kazan federal' universitety Fänni kitapkhanäseneŋ siräk kitaplar häm kul"yazmalar bülege. 1542 t. (in Tatar)
24. *Fäkhretdin R.* Tärbiyale ana. Achyk ana telemezdä yazylmyshtyr:"Gyyl'me äkhlak"tan 1 žöz'e. – Kazan: Kazan universitety matbagasy, 1898. 16 b. (in Tatar)
25. *Fäkhretdin R.* Tärbiyale ata: Törki tanygan balalar atalaryna ukyp kürsätmäk öchen. Kazan, 1898. 16 b. (in Tatar)
26. *Fäkhretdin R.* Tärbiyale bala. "Gyyl'me äkhlak"tan 1 žöz'e. Kazan: M.Chirkova varislary matbagasy, 1898. 16 b. (in Tatar)
27. *Fäkhretdin R.* Tärbiyale khatyn: Һärber öydä härber khatyn kulynda bu kitapnyŋ ber danäse bulyrga tiesh. Kazan, 1899.22 b. (in Tatar)
28. *Fäkhretdin R.* Shäkertlek ädäbe. "Gyyl'me äkhlak"tan 5 žöz'e. Kazan, 1899. 47 b. (in Tatar)
29. *Gabdulla uly Gafil.* Sälimä, yaki Gyyffät. Kazan, 1899. – 80 b. (in Tatar)
30. *Teregulov I.* Tatar näkhüseneŋ mokhtäsary. Kazan, 1901. 53 b. (in Tatar)
31. *Maksudi Ä.* Gakaid Islamiya. Ibtidaineŋ 2-nche syynyflary öchen. Kazan, 1889. 48 b. (in Tatar)
32. *Maksudi Ä.* Shärigat' islamiyaneŋ äkhkyame gamaliyase. Kazan, 1899. 72 b. (in Tatar)
33. *Shaydullina R.R.* Torgovo-predprinimatel'skaya i blagotvoritel'naya deyatel'nost' brat'ev Khusainovykh (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.): Dis. … kand. ist. nauk. Kazan', 2010. 212 s. (in Russian)

МӘХКАМӘ-И ШӘРГЫЯ ЫРЫНБУРГЫЯ – XIX ГАСЫР АХЫРЫ МӨСЕЛМАН ҖӘМГЫЯТЕНЕҢ РЕФОРМАЛАР ҮЗӘГЕ

Илдус Котдус улы Заһидуллин,
Татарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты,
Россия, 420014, Казан ш., Кремль, 5 нче подъезд,
zagik63@mail.ru.

Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя, Идел, Урал һәм Көнбатыш Себер төбәгендәге ислам дини институтлары өстеннән күзәтчелек һәм идарә итүче хөкүмәт оешмасы, мөселманнар дини-мәдәни автономиясенең башы буларак, XIX гасыр ахырында үзен мөселман җәмгыятенә яңарыш кирәклеге турындагы фикерләрне таратучы оешма буларак таныта башлый.

Мөфти М.Солтанов 1897 елда имамнарга һәм мәктәп-мәдрәсә укытучыларына атап язылган насыйхәтнамәсендә мәхәлләләрне һәм гаиләләрне дини ритуалларны башкару, яшь буынны укыту һәм әхлакый тәрбия бирү системасын булдыруда икътисади яктан мөстәкыйль булган оешмалар итәргә чакыра, имамнарга мәчет мөнбәреннән халык аңлый торган гади тел белән дин кардәшләрен социаль яктан актив булырга, яңа һөнәрләр һәм белемнәр үзләштерергә, мәктәп-мәдрәсәләрдә тормыш өчен кирәкле булган предметларны укытырга өнди. Аның 1898 нче елда шәһәр имамнарына атап язган нәсыйхәтнамәсендә беренче тапкыр ачыктан-ачык имамнарга дин кардәшләрен яңарышка өндәп пропаганда һәм агитация алып бару бурычы куела.

Мөселман җәмгыяте тормышында 1897 елда Уфа шәһәрендә казыйлар Х.Габәши, Р.Фәхретдин тарафыннан җәмгыять булдыру, аның олы җыелышын уздыру, анда халык өчен кирәкле һәм файдалы китапларны туган телдә – «төрки» телдә бастыру, кайбер дөрес язу кагыйдәләрен, дүртьеллык җәдид башлангыч мәктәбендә укытылырга тиеш предметларны раслау, кирәк булган уку-укыту әсбапларын һәм аларның авторларын билгеләү зур вакыйга була.

Төп төшенчәләр: Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя, мөфти М.Солтанов, Х.Габәши, башлангыч җәдит мәктәбе, җәдитчелек, модернизация, җыелыш, имамнар.

Фәнни эш 13-11-16018а (р) / 2014 (РГНФ) номерлы грант ярдәмендә башкарылды.

1789 елда император Екатерина II указы буенча Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя оештырылуның максаты, мәхәлләләргә билгеләнә торган дин әһелләреннән имтихан алу аша, хөкүмәткә лояль, халыкның Урта Азия һәм Госманлы дәүләтләренең идеологиясенә иярмәвен, татар, башкорт муллаларының сәяси өлкәгә кысылмауларын, мөселманнар хакимияткә каршы баш күтәргән очракта, аларда катнашмый һәм социаль протестны әйдәми, киресенчә, җәмәгать тынычлыгын тәэмин итә торган, дин әһелләре булдыру белән билгеләнә. Шуңа да дәүләт оешмасының рәисе булган мөфтинең хокукый дәрәҗәсе киметелә, аның фәтвалары канун көченә ия булмый. Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя карарлары коллегиаль рәвештә мөфти һәм Казан губернасы муллалары үзләре арасыннан 3 елга сайлап куелган өч казый белән берлектә киңәшеп кабул ителә. Нәтиҗәдә, «мөфти – мөселманнарның дини башлыгы» дигән гыйбарәнең мәгънәсе югалып, бары тик яңгыравык исем генә булып кала.

XIX гасырның беренче яртысында, бигрәк тә дәүләт белән император Николай I идарә иткән дәвердә, Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең хокуклары киңәя башлый. Дәүләт оешмасы булуга карамастан, ул чын мәгънәсендә Идел, Урал һәм Көнбатыш Себер төбәге дини институтларының җитәкчесенә әверелеп, мөселман приходларының, дин әһелләренең мәнфәгатьләрен хакимият алдында яклаучы оешмага әверелә. Бу үзгәрешләр үзәк «фатихасы» белән башкарыла: теократик хөкүмәт, күбәеп барган мәчетләр, дин әһелләре, мәктәпләр, илдәге башка оешмалар өстеннән урнаштырылган контрольне Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя аша үзәкләштерергә омтылып, аның хокукларын киңәйтә. Әйтик, 1801 елдан башлап губерна идарәләре яңа мәчет төзергә яисә яңа приходны теркәргә рөхсәт алу кебек эшләрне Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя белән килештереп башкару тәртибе урнаша, 1811 елдан муллалар гаилә мөнәсәбәтләренә караган мәсьәләләрне рәсми тикшерү һәм карар чыгару хокукы ала, 1828 елдан Мәхкамә-и

шәргыя Ырынбургыягә һәм имамнарга приходта гражданлык актларын теркәү өчен метрикә кенәгәләрен алып бару, аларны саклау һәм нотариус кебек төрле справкалар бирү йөкләнә, 1836 елдан мөселманнарның мирасын бүлү шәригать кануннары буенча тормышка ашырыла башлый һ.б. [1: 7].

Рәсми документларларда Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя (русча: Оренбургское магометанское духовное собрание) дип атасалар да, чынлыкта ул, мөселман илләрендәге шәригать мәхкамәләре кебек, тикшерүгә шаһитларны, гаепләнүчене һәм зыян күрүчене чакырып карар чыгару кебек эшләр башкармый, фәкать шикаятьләрне, гаризаларны кабул итә, аларны, урында өйрәнү максатында, төбәктәге берәр ахунга яки гыйлемле һәм гаделлеге белән танылган имамга юллап, үзе читтән күзәтеп тора, бюрократик оешма буларак, күп очракларда килгән хатларны, карар кабул итү өчен, губерна идарәсенә адреслый һәм тикшерү нәтиҗәсен соратып ала. Шунысын да әйтеп узу мөһим: Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя округына кергән төбәкләрдә мөселманнарга карата шәригать буенча җәза куллану тыела, җинаятьчеләргә җәза билгеләү – дәүләт мәхкамәләре, ә вак канун бозулар волость идарәсе мәхкамәсе карамагына бирелә [2: 174].

Аграр Россиядә татарларның һәм башкортларның хакимият тарафыннан рөхсәт ителгән мөселман приходлары кысаларында үзләренең рухи һәм мәдәни ихтыяҗларын канәгатьләндерү системасы – дини-мәдәни автономия формалаша. Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя – Идел, Урал һәм Көнбатыш Себер төбәгендәге ислам дини институтлары өстеннән күзәтчелек һәм идарә итүче хөкүмәт оешмасы – мөселманнар дини-мәдәни автономиясенең башы булып, XIX гасыр азагында үзен мөселман җәмгыятенә яңарыш кирәклеге турындагы фикерләрне таратучы оешма буларак таныта башлый.

Хакимият 1886 елны мөфти итеп Казан гимназиясен тәмамлаган, бер ел университетта укып, сәламәтлеге начар булу сәбәпле, укуын калдырган, урта кул чиновник дәрәҗәсенә ирешкән морзалардан (дворян) Мөхәммәдъяр Солтановны билгели.

Русча белем алган, ләкин татарчасы чамалы булган мөфти, казыйларның дәүләт телен начар белүләренә, шәригать өлкәсендә белемнәренең йошмак булуына тирән борчылып, яңа буын муллалары русча укый-яза белергә тиеш дигән ныклы фикергә килә, булачак казыйларның белем дәрәҗәләре Татар укытучылар мәктәбен яки өяз башлангыч училищесын тәмамлаучыларныкы кебек, ә шәһәр мәхәлләләре ахуннары һәм имамнары, шулай ук регуляр һәм казак гаскәрендәге муллалар башлангыч халык училищеларын тәмамлаучылар дәрәҗәсендә булырга тиеш дип, эчке эшләр министрлыгына мөрәҗәгать итә [3: 5-7]. Моңарчы мөселман дин әһелләренә русча белүне мәҗбүри итәргә теләп төрле проектлар корган хөкүмәт бу фикерне күтәреп ала, ләкин аның мәгънәсен бозып, «киңәйтеп һәм тирәнәйтеп», 1888 ел 16 июль канунын кабул итә [4: 242-245]. Аның буенча, 1891 елдан башлап Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең казые булырга теләүчеләр Татар укытучылар мәктәбе яки рус гимназиясенең 4 сыйныфы, яки өяз, шәһәр ике сыйныфлы башлангыч мәктәбен тәмамлаучылар дәрәҗәсендә, ахун һәм шәһәрдә имам булырга теләүчеләр – бер сыйныфлык халык училищелары, авыл имамнары – өяз училищелары советларында русча сөйләшә һәм укый алулары турында имтихан тотарга тиеш булалар [5]. Мөфтинең проекты казыйларга һәм азсанлы шәһәр имамнарына гына кагылган булса, 1888 ел 16 нчы июль кануны русча белүне барлык булачак имамнарга мәҗбүри итеп куя.

Бу яңалыкка каршы мөселманнарның императорга, эчке эшләр министрлыгына адресланган меңнән артык протест гаризалары хакимиятне, канунны үзгәртеп, булачак казыйларга таләпләрне киметергә мәҗбүр итә: аларның гыйлем дәрәҗәсе русча укый-яза белү белән чикләнә (1896 елдан шәһәр училищесын тәмамлау таләбе куела) [6]. Шулай итеп, мөфти М.Солтанов кадимче муллаларның иң олы дошманына әйләнә. Ләкин тормыш үзенекен итә: 1891 елдан булачак имамнар, шул исәптән русча уку Коръәндә тыелган дигән фикерне яклаган кадимчеләрнең уллары һәм туганнары да тиешле имтиханны бирә башлыйлар. Булачак муллаларга русча белем цензын кулланып, хөкүмәт ислам дини укыту һәм тәрбия системасын җимерергә тели дип шөбһәләнгән татар байлары да, карашларын үзгәртеп, 1896 елда М.Солтанов белән яхшы мөнәсәбәт урнаштыралар: мөфти узып барышлый Казанда тукталгач, шәһәр биржасы бинасында, хакимият вәкилләрен чакырып, аның хөрмәтенә аш мәҗлесе уздыралар [7].

Мондый уңай үзгәрешләрнең сәбәбе, беренчедән, Казан сәүдәгәрләренең

җәдитчелеккә йөз белән борылуы булса, икенчедән, мөфтинең дә җәдитчеләр яклы булып, ул Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыйдә башлаган реформалар була. Әйтик, 1890 ел 9 нчы гыйнвар кануны нигезендә М.Солтанов, казыйлыкка кандидатны үзе сайлап алып, раслау өчен, эчке эшләр министрына тәкъдим итү хокукы ала [8]. Шулай үз тирәсенә яңалыкка омтылучы, милләт өчен җан атучы, китаплар язу белән мавыгучы иҗади шәхесләрне, алдынгы карашлы, шәригать кануннарын яхшы белүче һәм Россия тормышыннан хәбәрдар булган гыйлемле яшьләрне җыя. Мәхкамә-и шәргыя 2-3 ел эчендә алгарыш яклы гыйлемле дин әһелләре тупланган үзәккә әверелә.

1891 елны Уфага Самара губернасы Бөгелмә өязе Илбәк авылы имамы мәгърифәтче Ризаэтдин Фәхретдин гаиләсе белән күченеп килә һәм 1906 елга кадәр, бертуган Рәмиевләр чакыруы буенча «Вакыт» газетасын оештыру һәм нәшер итү өчен Оренбург каласына киткәнче, казый буларак зур эшләр башкарырга өлгерә. 1893 елда казый итеп Пенза губернасы Инсар өязеннән ахун Гыйниятулла Капкаев чакырыла һәм дистә елдан артык шушы вазифаны уңышлы үтәп килә [8: 146-158]. 1892-1895 елларда казый булып Тара шәһәре ахуны, булачак күренекле җәмәгать эшлеклесе, «Иттифак әл-мөслимин» партиясен оештыручыларның берсе Габдеррәшит Ибраһимов хезмәт итә.

Габдеррәшит Ибраһимовны Казан өязе Кече Солабаш авылында имам булып торучы Хәсәнгата Габәши (1863-1936) алыштыра. Хәсәнгата 1874-1886 елларда Әҗем мәчете каршындагы «Гаффария» мәдрәсәсендә укый. Укуының соңгы 5 елында хәлфәлек итә. Үзлегеннән, шәһәр мөмкинлекләрен файдаланып, рус телен өйрәнә, хисап, география, геометрия, табигать, тарих өлкәләрендә мөмкин булган юллар белән гыйлем эстәргә тырыша. Аның дөньяга карашы формалашуда һәм системалы белем туплавын тәэмин итүдә Казан каласында яшәп иҗат иткән күренекле шәхесләр, галимнәр белән аралашу да мөһим роль уйный. Сүз, беренче чиратта, татар мәгърифәтчеләре, гыйлем ияләре Шиһабетдин Мәрҗани, Каюм Насыйри, Гали Мәхмүдов, Шаһбазгәрәй Әхмәрев, Галимҗан Баруди, шулай ук университет галимнәре Иосиф Готвальд, Николай Катанов һәм башкалар турында бара. Исмәгыйль Гаспралы белән очрашу, фикер алышу да аның дөньяга карашын киңәйтеп җибәрә. 1889 елдан ул Казан сәүдәгәрләре бертуган Юнысовларның мөселман балалар ятимханәсе мәктәбенә эшкә урнаша, биредә 1891-1892 уку елларында, шәһәрдә беренчеләрдән булып, укырга өйрәтүдә аваз ысулын (ысулы саутия, ысул җәдит) куллана. Бер үк вакытта 1890 елдан туган авылында имам-хатыйб вазифасына керешә. 1893-1894 елларда үз йортында мәктәп ачып, җәдит ысулы белән укытуны җайга сала, соңрак дәресләр сәүдәгәр Әхмәт Хөсәенев салып биргән заманча мәктәп бинасында дәвам итә. Х.Габәши, Уфага күченеп килгәнче, берничә китап язып, мөселманнар арасында танылу ала [10: 195].

Казыйлар Р.Фәхретдин һәм Х.Габәшинең фикердәшләр, мәсләктәшләр булуы Мәхкамә-и шәргыянең эшчәнлегенә яңа сулыш өреп генә калмый, сыйфат ягыннан да зур үзгәрешләргә китерә. Хәсәнгата Габәшинең оештыру сәләте, Ризаэтдин Фәхретдиннең максатчан рәвештә Мәхкамә-и шәргыянең архивын, дистә еллар дәвамында җыелып яткан эш кәгазьләрен тәртипкә салуы, аларның бер-берсен тулыландырып эшләве матур нәтиҗәләр биргән. Ике мәгърифәтче, дини идарәнең административ ресурсын төрле юллар аша файдаланып, мөселманнарны алгарышка алып баруда төп фигура дип уйланылган муллаларның хезмәтен җиңеләйтү өчен зур тырышлык куялар. 1890 елларда күпсанлы инструкцияләр, аңлатулар аша көндәлек тормышта яки хакимият органнары белән мөнәсәбәттә аларга кыенлык тудырган сорауларга җаваплар әзерләп бастыралар, дини йолалар (ритуаллар) һәм социаль мәсьәләләрдә, дәүләт тарафыннан йөкләнгән вазифаларын җиренә җиткереп башкару өчен, хокукый җирлек булдырырга омтылалар. Әйтик, имамнарга, метрикәләрдән мәгълүмат сорап мөрәҗәгать итүчеләргә бирер өчен, кешеләрнең туган, үлгән вакыты, гаилә хәле һ.б. турында справка үрнәкләре, метрикә күчермәләре бланклары, кергән һәм бирелгән документларны теркәү реестрлары, мәхкамәдә гаепләнүчеләргә яки шаһитларга ант бирү текстлары, милек бүлү акты формалары эшләнә, вакыфларны файдалану турында кагыйдәләр төзелә һ.б. [11: 214-221].

Җәмгыятьтә башланган яңарышны киң мәйданга алып чыгып, аны чын мәгънәсендә иҗтимагый күренешкә әйләндерү өчен, аңа мөселман дин әһелләрен җәлеп итү мөһим була, чөнки яңа фикерләрне һәр торак пунктында

тарату алар рөхсәте һәм катнашында тормышка ашырыла. Башланган үзгәрешләр чорында мәхәлләләрдә алдынгы фикерле, яңалыкка йөз белән борылган имамнарның төп фигура булулары ачык күренә. И.Гаспралы бу хакта «Тәрҗеман-Переводчик» газетында еш яза. Аның фикеренчә, гыйлемле, намуслы, югары әхлакка ия булган мулла үзенең мәхәлләсенә гаять зур файда китерә ала. Ул мөгаллим дә, киңәшче дә, хокук белгече дә, дәгъватче дә, үзенең мисалында әхлаклы көнитеш үрнәген гәүдәләндерүче дә. Мөгаллим буларак, аң-белем тарата, дәгъватчы буларак, мөселманнарны югары әхлакка һәм тырыш хезмәткә корылган тормыш алып барырга өнди, һәм шундый яхшы тормыш үрнәге күрсәтә, ул кешеләрне яңарышка, прогресска алып бара, хокук белгече һәм казый буларак, дин кардәшләре арасындагы ызгышларны, каршылыкларны киметә, хокукны өстен куеп, тәртип урнаштыра. Бер сүз белән әйткәндә, мулла һәм дин галименең эшчәнлеге бик киң. Алар халыкны яхшылыкка да, бер үк вакытта рухи һәм матди юкка чыгуга да алып бара ала [12].

И.Гаспралы фикерләре белән танышу, Р.Фәхретдин, Г.Ибраһимов, Х.Габәши, татар буржуазиясе вәкилләре белән аралашу 1897 елда мөфти М.Солтановны милләт хадиме булачак чыгыш ясарга, мөселманнарның тормышына һәм киләчәгенә карата үзенең гражданлык позициясен анык белдерүгә этәрә. Кунакка чакырган күренекле татар сәүдәгәрләре мәҗлес вакытында имамнарны яңача укытуга үгетләү турында үтенеп сорасалар да, гадәттә бер сүз дә сөйләмичә, мондый сөйләшүләрдән кача торган мөфти М.Солтанов [13: 137] чынлыкта аерым кешеләр белән аралашканда, шәхси хатларында җәдитчә укытуны яклап чыккан [14: 20]. Мөфти һәм казыйлар белән якыннан аралашкан сәүдәгәр Габделгани Хөсәенев үзенең 1898 елның февраль ае башында яздырган бер хатында, җәдитчә укыту өлкәсендә Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя белән кадимче муллалар арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләргә ишарәләп: «Туры әмернамә язарга куркалар. Мөфти дә яза алмый. Хат белән «иҗтиһад кылыгыз», дип үгет-юлы белән язгаладылар», дип белдерә [14: 36]. Шундый катлаулы шартларда, гражданлык батырлыгы күрсәтеп, М.Солтанов 1897 елны имамнарга, мөдәррисләргә, мөгаллимнәргә, мөәзиннәргә һәм ахуннарга махсус нәсыйхәт белән мөрәҗәгать итә, аның тексты русча һәм татарча бастырылып, барлык мәхәлләләргә таратыла. М.Солтановның 1897 ел 6 нчы сентябрь нәсыйхәтенең төп лейтмотивы булып, һәр мөселман, гаилә башлыгымы ул, гади игенчеме, мулламы, битарафлыктан качып, аңа йөкләгән бурычларына карата җаваплырак булырга, җәмгыять эшләрендә активрак катнашырга чакыру фикере тора дисәк, ялгышмабыз. Биредә шуны искәртеп үтү урынлы булыр: беренчедән, имамнарга Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең әмернамәсен үтәү мәҗбүри, фарыз булса, мөфтинең нәсыйхәтнамәсе киңәш характерында була, икенчедән, 1874 елда мәктәп-мәдрәсәләр өстеннән күзәтү Халык мәгарифе министрлыгына тапшырылганнан соң, Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең мәктәп-мәгариф өлкәсендә сүз әйтергә рәсми хокукы булмый.

М.Солтанов үзенең нәсыйхәтнамәсендә дин әһелләре игътибарын берничә мәсьәләгә юнәлтә. Беренчедән, мәчетләрне тиешенчә карап тоту зарурлыгына туктала, чөнки гыйбадәт йортларының тышкы кыяфәте мөселманнарның исламга мөнәсәбәтенең, аны хөрмәтләүләренең анык дәлиле, ди ул. Мөфти, ел дәвамында гыйбадәт кылу урыны булып хезмәт итәрлек төзек, җылы һәм яктыртылган мәчетләрне тотуны һәм дини кагыйдәләр, һәм дәүләт кануннары куша, дип ассызыклый. Мәчетләрнең уты һәм шәмнәре һәрвакыт булып торсын, тәрәзә һәм пыялалары, мич һәм морҗалары нык һәм төзек булсын, идәннәре юылган һәм тузансыз булсын, намазлыклары җыерылып һәм тузылып тормасын, һавасы яхшы һәм йомшак булсын дип бераз вакланып китеп, ахырда гыйбадәт урыны никадәр хуш булса, шул кадәр хозур булачагы мәгълүмдер дип, йомгак ясап куя. М.Солтанов имамнарны нинди очракларда яңа мәчет төзергә, ремонтларга яки үзгәртеп корырга рөхсәт ителү турындагы Россия кануннары белән дә таныштырып китә [15: 101].

Икенче мөһим бурыч итеп, һәрбер ата баласына һәм вәлиләләр (опекуннар) үзләренең карамагында булган балаларга белем бирергә һәм күркәм холык тәрбияләргә тиешләр дип искәртә. Шуның өчен алар ир һәм кыз балаларга дин кагыйдәләрен өйрәтү, яхшыны начардан аеру, яхшы холык һәм күркәм гадәтләрне тәрбияләү өчен укытырга тиеш булуларын имамнарга аңлатырга куша. Мәхәллә мәктәпләренең яхшы, мәктәп-мәдрәсәләрнең тузан, дым, ис кебек зарарлы

нәрсәләрдән саф булуын тәэмин итү, ягъни балаларга белем алырга тиешле шартлар тудыру һәм кайгырту мәхәллә халкының бурычы дип белдерә. Мөфтинең мөгаллим, мөдәррисләр тормышта файда китерә торган белемнәрне укытырга тиеш, шулай ук шәкертләрнең аеруча дөрес язу һәм күркәм язу белеменә зур әһәмият бирү фарыз диюе игътибарны җәлеп иткән яңа фикер була.

Өченче итеп, мөфти мәрхүмнәрне, ата-аналарыбызның яткан урыннарын – каберләрен хөрмәтләү кирәклеккә басым ясый. Аларны изге гамәл кылып, тәрбияләп, каберләрне хайваннар таптамасын өчен, зыяратларның тирәсен коймалап алу, чит-читләреннән чокыр казуны мәхәллә халкының бурычы икәнен искәртә [15: 102].

Нәсыйхәтнамәдә төп урын имамнарның җәмгыятьтәге рольләренә һәм бурычларына, аларга бу дөньяда йөкләнгән миссиягә бирелгән. Мөфти имамнарны, мөселман өммәтенә бу дөньяда һәм ахирәттә юл күрсәтү өчен, Аллаһы тәгалә тарафыннан җибәрелгән Мөхәммәд пәйгамбәрнең эшен дәвам итүче, аның юлын саклап, халыкка күрсәтеп торучы һәм заман белән бергә атлаучы галимнәргә тиңли. Безнең заманның галимнәре исә мәхәллә имамнары, шуңа күрә шәригать хөкемнәрен белдереп, халыкка вәгазь итегез, ди. Ата-анага итагать кылу, балаларга шәригать кушканча тәрбия бирү, хатыннар һәм ирләр арасында, гаиләдә бер-береңне ихтирам итүгә корылган мөнәсәбәтләр булдыру, мөселманда кардәшен күреп, башка милләт кешесен дус санап, килешеп-аңлашып яшәү; ялкауланмыйча, кәсеп һәм һөнәрләр үзләштерү зарурлыгының иң беренче дәрәҗәдә мөһим икәнен, вакытын һәм урынын белеп, һәм Коръән, һәм хәдисләргә нигезләп вәгазьләгез, гарәп һәм фарсы сүзләрен катыштырмыйча, гади халык аңлый торган телдә ачык сөйләгез дип искәртә. Үзләренең фикерләре күркәм булган кешеләрнең вәгазьләре һәм әсәрләре уңышлы булуы мәгълүмдер, шуңа күрә имамның мөнбәрдән сөйләгән сүзләре белән кылган гамәлләре туры килгән очракта гына вәгазь кеше күңеленә барып җитәр дип кисәтеп, имамнар күркәм холыклы һәм дин кагыйдәләрен ихластан үтәүчеләр булырга тиеш дип белдерә [15: 102-103]. Мөфти М.Солтановның нәсыйхәтнамәсе муллаларны мәчетне, җәмигъ намазын, халыкны яхшы эшләргә, хезмәт сөюгә, яңа һөнәрләр үзләштерүгә, әхлакый һәм гаилә кыйммәтләрен беренче планга куеп яшәргә өндәү урынына әйләндерергә, бер үк вакытта үзләренә дә бар яктан мәхәллә халкына үрнәк булырга өнди. Оренбург мөфтие фәтвасының, мөрәҗәгатенең, имамнарга тәэсире гаҗәеп зур була. Беренче тапкыр мөфти мөселман җәмгыятенең җитәкчесе буларак чыгыш ясый, мәхәлләләрдә социаль тормышны оештыруда һәрбер мөселманның, балаларны укытуда һәм тәрбияләүдә һәрбер ата кешенең үз алдында торган бурычын үтәүнең мөһимлеген ассызыклый, тормышта очраган тискәре күренешләрне җиңү мәхәллә халкының, бигрәк тә дин әһелләренең, үзләреннән тора дигән фикер уздыра.

Мөфти М.Солтанов 1898 елның 25 августында шәһәр имамнарына махсус нәсыйхәтнамә белән мөрәҗәгать итә. Ул, тагын да кыюланып, имамнар мөселманнар арасында алдынгы фикер таратырга тырышырга тиеш дигән сүзләрне ачыктан-ачык сөйли. Биредә дә башта игътибар бүгенге дин әһелләренең Мөхәммәд пәйгамбәр һәм дин галимнәренең эшләрен дәвам итүчеләр икәнлегенә, аларның тырышлыгы халыкның әхлагында һәм рухи тормышында чагылыш табуга, шуңардан чыгып кына эш нәтиҗәләрен билгеләп булуга юнәлтелә. Халкыбыз арасындагы наданлык, ялкаулык, эшсезлек, һөнәрсезлек, кирәгеннән артык фәкыйрьлек, артык иркенлектә гомер кичерүләр арасындагы угрылык, исерткеч эчү, фәхеш кәсепләре һәм башка начар күренешләр пәйда булуына ачынып, мөфти, «әгәр эшебез бу юлдан китсә, алдагы көнебез куркынычлыдыр», дигән нәтиҗә ясый [15: 118-119]. Халыкны тугры юлга өндәү сезнең эшегездер дип, имамнарга һәр җәмигъта, һич булмаса ике җәмигъка бер тапкыр гүзәл вәгазьне төркичә, мөмкин кадәрле һәркем аңларлык итеп әйтергә, күбрәк Коръәннән һәм хәдисләрдән мисаллар китереп, заманга һәм халык күңеленә туры килә торган сүзләр сөйләргә кирәклеген искәртә. Вәгазьләрегезнең ике яки өчесен безгә дә җибәрегез, заманыбызга муафыйк һәм мөселман кардәшләребезгә файдалы булганнарын туплап, вәгазьләр китабы эшләрбез, дип белдерә [11: 150-154; 15: 118-120].

Мөфтинең нәсыйхәтнамәләре кадимче белән җәдитче муллалар арасында башланган җомга хөтбәсе турында бәхәсне көчәйтеп җибәрә, бу өлкәдә җәдитчеләр файдасына, ягъни аны туган телдә сөйләү кирәклеге турындагы фикер ныгытыла, ә XX гасыр башында кайбер имамнар үзләре хөтбә

үрнәкләрен бастыралар [16: 118-120; 17: 181-184].

Мөфти М.Солтанов рөхсәте, казый Хәсәнгата Габәши инициативасы һәм Ризаэтдин Фәхретдин ярдәме-тырышлыгы белән 1898 елның 6 гыйнварында Уфа шәһәрендә җыелыш уздырыла. Анда «Ислахый мәктәб вә нәшери мәгарифе мөслимин» («Мөселманнарның төрки телен, мәктәп эшләрен һәм уку-укыту китапларын бастыруны яңарту») исемле беренче гомум милли мәсьәләләр белән шөгыльләнә торган иҗтимагый оешма төзү карары кабул ителә. Оешма үз өстенә төрки тел һәм графикасы өлкәсендәге реформаларны әзерләү һәм тиз арада уздыру, мәктәп программаларын эшләү, яңа дәреслекләр, гыйлемгә, төрле һөнәрләр алырга өндәгән гади халык аңлый торган телдә китаплар язу һәм бастыру бурычын куя [14: 113–114, 125–127, 139-141].

Х. Габәши һәм Р. Фәхретдин, катнашучылар исемлеген барлап, тикшереләчәк мәсьәләләрне ачыклап, 15–17 нче июнь көннәренә Уфа шәһәрендә «Ислахый мәктәб вә нәшери мәгарифе мөслимин» иҗтимагый оешмасының җыелышын уздыралар. Ризаэтдин Фәхретдин бу вакыйга уңаеннан русча укыган зыялыларның, Истанбулда белем алган шәкертләрнең, Бохарада торып кайткан муллаларның, учительләр белән карт хәлфәләрнең, студентлар белән сәүдәгәрләрнең, берләшеп, милли эш эшләргә актив катнашуына зур өметләрен белдерә [14: 114].

Казан, Оренбург, Троицк, Петропавловск, Семипалат һәм башка татар шәһәр җәмгыятьләре вәкилләре: әдипләр, мөхәррирләр, яңа фикерле имамнар, мөдәррисләр, мөгаллимнәр, педагоглар, чалмалы гимназистлар, студентлар – һәммәсе 30 кеше җыела. Алар арасында Мәхкамә-и шәргыянең казыйлары Ризаэтдин Фахретдин, Хәсәнгата Габәши, Гыйниятулла Капкаев, Уфа шәһәре ахуны Хәйрулла Госманов, Казаннан «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе мөдәррисе Галимҗан Баруди, яшь булуына карамастан, мөгаллим, мөхәррир, педагог буларак шөһрәт алган Әхмәтһади Максуди, Казанның Иске Татар бистәсе мәдрәсәләрендә рус теле укытучысы Шакирҗан Таһиров, Самара губернасы Бөгелмә өязеннән ахун Гыйльман Кәрими һәм аның улы мөгаллим Фатих Кәрими, Бозаулык (Бузулук) шәһәреннән мөгаллим Галиәсгар Гафуров, Оренбургтан беренче дәрәҗәдәге сәүдәгәр Габделгани Хөсәенев, Оренбург «Хөсәения» мәдрәсәсе мөгаллиме Габдеррәхим Дәминов , Оренбург губернасы Сәгыйд бистәсеннән Гомәр хәлфә Дәүләтъяров, данлыклы Буби мәдрәсәсе мөдәррисе Фәйзи Нигъмәтуллин, Орск шәһәре мәдрәсәсе мөдәррисе Әхмәтфаиз Даудов, Уфадан дәгъва вәкиле Әбүсәгыйть Әхтәмев, Саратовтан мөгаллим һәм имам Садыйк әфәнде, юрист булырга укучы студент Искәндәр Солтанов, студент Дәүләтгильдиев һ.б. [18: 39-41]. Мөфти М.Солтанов, җыелыш башланырга 2-3 көн кала, саклык йөзеннән, шәһәрдән дачасына ял итәргә китеп бара, шуның белән ул бу чарага үзенең катнашы булмавын күрсәтергә омтыла [14: 113].

Җыелышта берничә зур мәсьәлә тикшерелә һәм аларның һәрберсе буенча карар кабул ителә. Утырыш карарларының проектларын Х.Габәши әзерли. Карарлар тавышка куелып раслана, күбәйтелеп, һәр катнашкан кешегә бирелә. Сөйләшүләр, бәхәсләшүләр барышында төрки кавемнең киләчәге, бурычлары, алгарышны тәэмин итү өчен төп юнәлешләр һәм проектлар, аларны тормышка ашыручылар билгеләнә.

Имамнар һәм зыялылар, беренче бурыч итеп, дин һәм гыйлемнең нигезләрен халык телендә коруны билгелиләр. Алар «Русия эчендәге мөселманнар барчамыз төрек ыругы кавеме төркимез», «телемез дә төркидер», дип белдерәләр. Барча халыкка аңлашылырлык китаплар «үз телемез төрки вә казан шивәсе илә язылыр», дип тә өстиләр. Бу юллар XIX гасыр азагында татар шәһәр җәмгыятьләре алдынгы вәкилләренең милли үзаңнары буенча үзләрен «татар» дип түгел, «төрки» кавем дип санауларын, ә гади халык аңлашылырлык язу теле итеп «казан шивәсен» куллануны тәгаенләвен ачык күрсәтә. Ягъни Казанда, язылачак китапларга үрнәк, өлге булып, К.Насыйриның китаплары кебек басмалар торырга тиеш дигән мәгънә аермачык чагыла.

Халыкның илдә һәм дөньяда барган үзгәрешләр турында мәгълүматын киңәйтү, милекләрен арттыру, тормыш-көнкүрешләрен яхшырту һәм алга җибәрү максатларын куйган китапларны, гыйлем-мәгърифәт белән сугарып, төрле һөнәрләр турында «җиңел, саф, үз төрки телебездә», гади халык та, яшь шәкертләр дә укырлык, аңларлык итеп язып тарату бурычы куела. Җыелышта китапларны туган телдә, гади халык телендә язу кирәклеге турында карар һәм кайбер язу кагыйдәләре кабул ителә, төрки телнең морфологиясе һәм синтаксисы Каюм Насыйриның, Хөсәен Фәезхановның фәнни

хезмәтләре нигезендә язылыр дип белдерелә [18: 33-34].

Икенче кичекмәстән хәл ителергә тиешле мәсьәлә дип, дүртьеллык җәдит ибтидаи (башлангыч) мәктәбен, аның укыту программаларын төзү кирәклеген атыйлар. Моңарчы тупланган уку-укыту тәҗрибәсенә нигезләнеп һәм үзара килешеп, җыелышта катнашучы мөгаллимнәр һәм мөдәррисләр һәр сыйныфта укытылачак предметларның исемлеген төзиләр. Алар арасында намаз шартлары, дини предметлар белән беррәттән, кыскача география һәм төрки кавеме тарихы, хисап, геометрия нигезләре кебек дөньяви фәннәр каралган [18: 36-37]. Ләкин рус телен укыту программага кертелмәгән, ягъни башлангыч белемне төрки кавем укучылары фәкать туган телләрендә алырга тиеш дигән фикер уздырылган.

Җыелышта, шулай ук ибтидаи мәктәп өчен кирәк булган ун дәреслек тәгаенләнеп, аларның авторлары билгеләнә. Авторлар буларак җыелышта катнашучылар да, шулай ук Уфага килми калган педагог, мәгърифәтчеләрнең дә исемнәре атала. «Ана телемез улган төрки телнең» синтаксис китабын моңарчы чыккан басмаларга нигезләнеп эшләү Фатих Кәримигә тапшырыла. Татар телендә уку китабы өчен әхлак турында һәм башка файдалы мәгълүматларны эченә алган бер китап язу Буби мәдрәсәсе мөдәррисе Фәйзи Нигъмәтуллинга кушыла. Хисап буенча дәреслек авторы итеп Шакирҗан Таһиров тәгаенләнә, төрки кавемнең тарихын язу «Төрек ыруглары» (Казан, «Милләт» матбагасы, 1897) исемле дәреслек авторы Хәсәнгата Габәшигә йөкләнә. Әхлак тәрбиясенә багышланган дәреслекне язу Әхмәтфаиз Даудовка, инша (сочинение) кагыйдәләре турында уку әсбабын төзү Галимҗан Барудига тапшырыла. Мөгаллимнәргә юл күрсәтүче дәреслек авторлары итеп Казан татар укытучылар мәктәбе инспекторы Шаһбазгәрәй Әхмәрев һәм Фасыйхетдин Мөхетдинев билгеләнә, геометрия буенча уку ярдәмлеге эшләү Габдеррәхим әфәндегә, орфография кагыйдәләрен җыю һәм теркәп бастырып чыгару Әхмәдһади Максудига тапшырыла. Ул татар теле грамматикасы белән татар теле сүзлеген һәм, гади халык аңларлык итеп, география дәреслеген дә язарга була. Троицкий шәһәре мәктәпләрендә кулланыла торган география дәреслеген барлык мәктәпләрдә файдалану турында килешенә [18: 38].

Шулай итеп, мәктәп программаларын төзү, халык арасында кирәкле китаплар язу һәм таратуны җәмгыять белән бергәләп башкару фарыз дип табыла [16: 182-183]. Һәркем әзерлеге, мөмкинлеге һәм көче җиткән кадәр «кавемебез вә милләтебезгә хезмәт күрсәтсен!» дигән карарны җыелышта катнашучылар үзләренә кабул итеп таралышалар. Соңгы утырышларның берсендә бер еллык хезмәтләрне, ел саен җыелып, җәмгыятькә тәкъдим итәргә дигән фикер әйтелә. Моңарчы «Тәрҗеман-Переводчик» газетасы тирәсендә тупланып, андагы мәкаләләрне укып, рухланып, фикер туплаган һәм фикердәшләр тапкан җәдитчеләр Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыядә, аның казыйлары йөзендә тагын бер фикри һәм оештыру үзәгенә ия булалар. Иң мөһиме: шушы вакыттан башлап, мәгърифәтчелек идеяләре белән сугарылган китапчыклар һәм уку әсбаплары гади халык телендә – «төрки телдә» – киң укучылар аудиториясен күздә тотып языла башлый. 4-5 ел вакыт эчендә милли башлангыч мәктәпкә кирәк булган уку әсбаплары да пәйда була, нәтиҗәдә, XX гасыр башында татарларда һәм башкортларда тулы канлы башлангыч җәдит мәктәпләр саны күбәя.

Шундый зур рухи күтәренкелек шартларында үткән җыелышның кабат уздырылмау сәбәбен Х.Габәши Уфа шәһәрендәге искелек яклы имамнарның һәм, бигрәк тә, Мәхкамә-и шәргыя казые ахун Гыйниятулла Капкаевның баштан ук бу чараны булдырмау өчен тырышуы, максатына ирешмәгәч, кабул ителгән карарларны карага буяп, шәһәр мөселманнарына куркыныч сурәттә күрсәтеп, кадимче фикердәшләре белән «кара агитацияләр» ясавы белән бәйләп аңлата. Планлаштырылган проектларны тормышка ашыру 1898 елда әле уңышлы дәвам итә. Әмма җыелышның рухи җитәкчесе булып танылу алган Х.Габәши, Уфа шәһәре кадимчеләренең интригаларына, төрле яла ягуларына, зәһәрле сүзләренә түзә алмыйча, авыруга сабышып, табибларның киңәше белән, уку-язуны туктатып торырга мәҗбүр була. Ул, вакыты тәмамланганчы ук, тәмам авырып, 1899 елның 13 февралендә казыйлык вазифасыннан баш тартып, гаиләсен алып, кыш уртасында туган авылына кайтып китә. Х.Габәши 1928 елда язган истәлекләрендә, бераз үпкәсен белдереп, фикердәше казый Р.Фәхретдиннең, үзенең хатыйб (оратор) түгеллеген һәм тавышы зәгыйфьлекне сылтау итеп, һәрвакыттагыча,

көрәшүдән читтә калуын, кабат кабинетына кереп бикләнеп, язу эшенә өстенлек бирүен, нәтиҗәдә 1899 елда Уфада, Махкәмә-и шәргыядә, җәмгыятьнең икенче җыелышын уздыру мәсьәләсе белән шөгыльләнүче шәхес калмавын хәбәр итә [19: 44-45]. Р.Фәхретдин исә башкарак фикер әйтә: «Чиновникларның гадәттән тыш тикшереп торулары сәбәбеннән ошбу җәмгыять моннан соң кабат җыелмады, һәм идарәсе һичбер эш эшләмәде» [14: 114]. Хаклык кайдадыр уртада, күрәсең. Чөнки Х.Габәши 1905 елда кабат казыйлык вазифаларына керешкәч, җәмгыять эшләп китми. Күрәсең, ул вакытка беренче куелган максатларның күбесе үтәлгән булып, Х.Габәшине исә башка иҗтимагый һәм сәяси мәсьәләләр кызыксындырган. Р.Фәхретдин Гани байның үлеменә 10 ел тулу уңаеннан язган истәлекләрендә, бу җәмгыять рәсми статуста торгызылган очракта, аның мәдәният, тел һәм мәгариф өлкәсендәге реформаларны координацияләү өлкәсендә кирәкле булуын искәртә [14: 113].

Җәмгыять җыелмый дип, эш һич кенә дә туктап калмый, бик күпләр үзләренә алган йөкләмәләрне намус эше санап, акча табып, аларны тормышка ашыралар. 1898 нче елда Р.Фәхретдин, башлаган хезмәтен дәвам итеп, гади халык телендә язылган «Тәрбияле ана» [20], «Тәрбияле ата» [21], «Тәрбияле бала» [22] исемле зур булмаган китаплар нәшер итә. Үгет-нәсыйхәткә корылган сериясенең дәвамы булган «Тәрбияле хатын» [23], «Шәкертлек әдәбе» [24] китапчыклары 1899 елны укучылар кулына барып ирешә.

Р.Фәхретдин 1899 елда, кадимчеләрнең нахак сүзләреннән саклану максатында, «Габдулла улы Гафил» псевдонимы белән «Сәлимә, яки Гыйффәт» исемле әсәрен бастыра [25]. Повестьның баш герое – шәкерт, үзенең кадими мәдрәсәдә укучы иптәшләренә мөрәҗәгать итеп, безнең җитәкчеләребез ислам дине фәннәрен дә, бүгенге дөнья фәлсәфәсен дә яхшы белүчеләр булырга тиеш дигән таләп куя. Милләтнең алгарышы белем таратуда, һөнәрләр һәм сәнәгать үсешендә дип игълан итә.

Җыелышта сәүдәгәр Габделгани Хөсәенов белән танышканнан соң әтисе белән авылдан Оренбург шәһәренә күченгән Фатыйх Кәрими [14: 140] «Мохтасар җәгърафия» уку китабын язып бастыра [26]. Аның шулай ук 1899 елны дөнья күргән «Бер шәкерт илә бер студент» исемле әсәре мөселман җәмәгатьчелегендә зур шау-шу тудыра [27]. Хикәя авторы, рус һәм татар укучыларын чагыштырып, европача белем алуның тормышта дини схоластик белемгә караганда өстенлекләрен раслый, кадимчеләр дәлилләренең дөрес түгеллеген күрсәтә. Ф.Кәрими, «Ислахый мәктәб вә нәшери мәгарифе мөслимин» иҗтимагый оешмасы карарларын күздә тотып, 1900 елда Казан татар укытучылар мәктәбе инспекторы Шаһбазгәрәй Әхмәров үлеп киткәч, башлангыч мәктәп укытучылар өчен гаять кирәкле булган «Мөгаллим вә мөрәббиләргә рәһнамә» («Мөгаллимнәргә һәм тәрбиячеләргә юл күрсәтүче») исемле методик ярдәмлеген яза [28].

Казанда Ибраһим Терегулов кыскача татар синтаксисы кулланмасын яза [29]. Уку әсбаплары язу өлкәсендә Әхмәтһади Максуди да нәтиҗәле хезмәтен дәвам итә [30; 31].

1899 елның маенда алдынгы татар җәмәгатьчелеге җыелышында Оренбург сәүдәгәре Габделгани Хөсәенов үз хисабына Каргалыда ир туганнары белән бергә төзеткән 9 мәчет каршындагы дүрт сыйныфлы җәдит мәктәптә укытучылар әзерләү курслары ачу теләген белдерә. Бу курслар 1899-1901 елларда, полиция тарафыннан ябылганчы, уңышлы эшләп килә. Җәйге чорда ел саен Казан, Оренбург, Уфа, Самара, Вятка, Саратов, Пенза, Пермь, Тубыл һәм башка губерна-өлкәләрдән (барлыгы 30 артык) килгән 210 мөгаллим [14: 141 149, 218] яңа ысул белән укырга өйрәтү методикасын үзләштерә, шулай ук махсус чакыртылган, күбесе чит илләрдә укыган атаклы мөгаллимнәрдән тәрбия, математика нигезләре, инша язу осталыгы, орфография, синтаксис, тарих, география, тәүхид, хәдисләр, тәфсир буенча дәресләр тыңлый. Киңрәк алсак, Габделгани бай 1897-190 елларда үз хисабына Оренбург губернасында 100 гә якын җәдит мәктәбе һәм 20 дән артык кызлар уку йортлары ача [32: 80, 82]. Алардагы уку-укыту эшләрен күзәтеп бару, вакытында хезмәт хакы түләү өчен махсус кеше тота.

Мөселман җәмгыятенең кайбер укыту һәм мәдәни проблемаларын хәл итүне максат итеп куйган җәмгыять оешу Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя казыйларын яңа сыйфатта ача: аларны дәүләти дин эшләрен күзәтүче оешма гына түгел, ә алдынгы төрки-мөселман милләтен формалаштыру, яңарыш, яңа ысул белән укыту, гомумән, мөселманнар арасында дөньяви белем, яңалык таралсын өчен тырышучылар әйдәманы дип расларга

мөмкинлек бирә. Бу очракта казыйлар Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең төбәкләр белән дистә еллар дәвамында ныгыган элемтәләрен һәм абруен файдаланып, алдынгы карашлы мөселманнарны чакырып, олы җыелыш оештыралар. XIX гасыр азагында «төрки» исеме белән билгеләнгән, Идел буе, Урал төбәге һәм Көнбатыш Себердә көн күргән мөселман зыялыларны туплап, фикерләшеп, шәһәр җәмгыятьләрендә барган яңарышка яңа импульс бирәләр. 1905 елда оешкан, гомуммөселман проблемаларын көн тәртибенә куйган «Иттифак әл-мөслимин» партиясе барлыкка килгәнче, уку-укыту, мәдәни һәм балаларга милли тәрбия һәм белем бирүне Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя казыйлары оештырган җәмгыять беренче тапкыр милләткүләм комплекслы хәл итәргә омтыла. Х.Габәшинең Уфадан китүе җәмгыятьнең эшен туктатса да, аның карарлары аерым җәдитчеләр тарафынаннан тормышка ашырыла. Мөфти М. Солтановның 1897 һәм 1898 елларда мөселман җәмгыятьләрендә заманга хас үзгәрешләр таләп итеп язган нәсыйхәтнамәләре дә мөселманнар яңарышы үзәгенә әверелгән Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыянең иҗтимагый мәсьәләләрне хәл итүгә юнәлдерелгән эшчәнлегенең иң югары ноктасы буларак бәяләнә ала.

Әдәбият

1. *Загидуллин И.К.* Предисловие // Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа в XVIII – начале XX вв. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2001. С.3-11.
2. *Гарипова Р.Р.* Политика брака и развода у мусульман Волго-Уральского региона в имперской России конца XIX – начала XX века // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 2. Материалы Всероссийской научной конференции «Исторический опыт этноконфессионального взаимодействия в Среднем Поволжье и Приуралье (XVI – начало XX вв.)» (Казань, 5–6 октября 2011 г.). Казань, 2011. С.169-176.
3. Российский государственный исторический архив. Ф.821. Оп.8. Д.1074. Л.5–7.
4. Российский государственный исторический архив. Ф.821. Оп.8. Д. 800. Л.242-245.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собр.3-е. Т.8. №5419.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр.3-е. Т.10. №7120.
7. Казанский телеграф. 1896. 30 мая.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собр.3-е. Т.10. №6512.
9. *Загидуллин И.К.* Деятельность Р.Фахреддина в Оренбургском магометанском духовном собрании (1891-1906 гг.) // Научный Татарстан. 2009. №2. С.146-158.
10. *Габәши Х.* Минем тәрҗемәи хәлем. Басмага Р.Миңнуллин әзерләде // Гасырлар авазы-Эхо веков. 1997. №3/4. Б.194-204.
11. Сборник циркуляров и иных руководящих распоряжений Оренбургского магометанского духовного собрания. 1836-1903 гг. / Сост. Р.Фахрутдинов. Уфа: губерн. типогр., 1905. 225 с.
12. Тарҗеман-Переводчик. 1887. № 2. 11 января.
13. *Габдерәшит И.* Бөгрәделек көндәлеге./ Кереш сүз, факсимиле һәм гарәп транскрипциясе Ә.Бостанов, татарчага тәрҗемәсе Д.Гыйльметдинов. Казан, 2013. 190 б.
14. Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839-1902) / Төз. М.Ф.Рахимкулова. Оренбург, 1998. 259 б.
15. Мәҗмуга. Җәмгыять шәргыя Ырынбургыя, яңа мөфти алиәссәләм тарафындан нәшер улынмыш указ һәм нәсихәтләр, ушындук төрле хосусда язылмыш тәдбир һәм назәмнәрнең төркичә тәрҗемәләре җыелмышдыр. Имамнар, яңа имам улачаклар өчен кирәкле бер әсәрдер. Уфа: Губернский типография, 1905.189 б.
16. *Мараш И.* Религиозное обновление в тюркском мире (1850–1917). Пер. с турецкого. Казань: Изд–во «Иман», 2005. 199 с.
17. *Загидуллин И.К.* Исламские инстиуты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 416 с.
18. *Кәрими Ф.* Аннан-буннан. Оренбург: Кәримев-Хөсәенев, 1907. 90 б.
19. *Кәрими Ф.* Мохтәсар җәгърафия. Казан: Университет табыгханәсе, 1899. 48 б.
20. *Кәрими Ф.* Бер шәкерт илә бер студент. Казан: Б.Л.Домбровский матбагасы, 1899. 40 б.
21. *Кәрими М.* Мөгаллим вә мөрәббиләргә рәһнамә. 1 җөзьә. Оренбург: М.-Ф. Кәрими матбагасы,1902. 41 б.
22. *Кәрими М.* Мөгаллим вә мөрәббиләргә рәһнамә 2 җөзьә. Оренбург: М.-Ф. Кәрими матбагасы, 1902. 65 б.
23. *Габәши Х.* Тәрҗемәи халем. Солабаш, 1928. 33 б. // Казан федераль университеты Фәнни китапханәсенең сирәк китаплар һәм кульъязмалар бүлеге. 1542 т.
24. *Фәхретдин Р.* Тәрбияле ана. Ачык ана телемездә язылмыштыр:«Гыйльме әхлак»тан 1 җөзьә. Казан: Казан университеты матбагасы, 1898. 16 б.
25. *Фәхретдин Р.* Тәрбияле ата: Төрки таныган балалар аталарына укып күрсәтмәк өчен. Казан, 1898. 16 б.
26. *Фәхретдин Р.* Тәрбияле бала. «Гыйльме әхлак»тан 1 җөзьә. Казан: М.Чиркова варислары матбагасы, 1898. 16 б.

27. *Фәхретдин Р.* Тәрбияле хатын: Һәрбер өйдә һәрбер хатын кулында бу китапның бер данәсе булырга тиеш. Казан, 1899. 22 б.
28. *Фәхретдин Р.* Шәкертлек әдәбе. «Гыйльме әхлак»тан 5 җөзьэ. Казан, 1899. 47 б.
29. *Габдулла улы Гафил.* Сәлимә, яки Гыйффәт. Казан, 1899. 80 б.
30. *Терегулов И.* Татар нәхүсенең мохтәсары. Казан, 1901. 53 б.
31. *Максуди Ә.* Гакаид Исламия. Ибтидаинең 2-нче сыйныфлары өчен. Казан, 1889. 48 б.
32. *Максуди Ә.* Шәригать исламиянең әхкяме гамалиясе. Казан, 1899. 72 б.
33. *Шайдуллина Р.Р.* Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дис. … канд. ист. наук. Казань, 2010. 212 с.

ОРЕНБУРГСКОЕ МАГОМЕТАНСКОЕ ДУХОВНОЕ СОБРАНИЕ – ЦЕНТР РЕФОРМ МУСУЛЬМАНСКОГО СООБЩЕСТВА КОНЦА XIX ВЕКА

Ильдус Котдусович Загидуллин,
Институт истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан,
Россия, 420014, г.Казань, Кремль, подъезд 5,
zagik63@mail.ru.

Оренбургское магометанское духовное собрание – правительственное учреждение, курировавшее исламские институты Поволжья, Приуралья и Сибири и являвшееся головным звеном религиозно-культурной автономии мусульман, в конце XIX в. стало позиционирвать себя как центр, транслирующий идеи обновления общественной жизни мусульманского сообщества.

Муфтий М.Султанов, составив в 1897 г. фетву к имамам и преподавателям конфессиональных школ о необходимости превращения приходов и семей в самодостаточные в экономическом отношении ячейки по организации религиозной практики, системы обучения и нравственного воспитания подрастающего поколения, призвал имамов читать проповеди с минабара мечети на родном, понятном для прихожан языке, побуждать их к социальной активности, овладению новыми профессиями и знаниями, преподавать в школах востребованные учебные предметы. В его фетве 1898 года, адресованной городским имамам, впервые говорится о необходимости пропаганды прогресса, позитивных изменений в мусульманском обществе.

Весьма значительным событием в жизни мусульманского сообщества региона стало учреждение в 1898 г. в Уфе заседателями ОМДС Х.Габаши и Р.Фахретдиновым незарегистрированного общества и проведение съезда, на котором было принято решение о печатании популярных и полезных книг для населения на родном языке, на «тюрки», были утверждены некоторые правила правописания, разработана сетка предметов для четырехлетней джадидской национальной начальной школы, списки необходимых учебных пособий и их авторов-составителей.

Фетвы муфтия М.Султанова 1897 и 1898 гг. с требованием изменений в жизни общин, соответствующих требованиям времени, и проведение съезда общества, призванного решать общенациональные проблемы, стали высшей точкой в деятельности ставшего идеологом модернизации мусульманского общества ОМДС, направленной на решение общественных проблем мусульман. В результате в начале XX в. получила развитие полноценная, в целом обеспеченная учебными пособиями начальная джадидская школа, расширилось издание научно-популярных книг на татарском языке.

Ключевые слова: Оренбургское магометанское духовное собрание, муфтий М.Султанов, Х.Габаши, новомедная начальная школа, джадидизм, модернизация, имамы.